

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет іноземної філології

Кафедра перекладознавства та прикладної лінгвістики

**ПЕРЕКЛАД БІБЛІЇ НА НАРОДНІ МОВИ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ
У ПЕРІОД РЕФОРМАЦІЇ 16-17 СТ.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 431 групи
Спеціальності 035.04 Філологія
(германські мови та літератури
(переклад включно) (переклад))
Освітньо-професійної програми
«Філологія (германські мови та
літератури (переклад включно))»
Ведмідська Марина Вікторівна

Керівник к. філол. н., доц. Хан О.Г.

Рецензент к. філол. н., доц.

Присяннікова Я. М.

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ІСТОРИЯ ПЕРЕКЛАДІВ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ.....	6
1.1. Біблія як об'єкт перекладу.....	6
1.2. Перші спроби перекладу Біблійних текстів.....	9
1.3. Труднощі відтворення оригінальних біблійних писань.....	16
1.4. Традиції перекладу Біблії у країнах Західної Європи.....	19
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕКЛАД БІБЛІЇ НІМЕЦЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВАМИ У 16-17 СТ.....	27
2.1. Німецькомовні переклади Біблії епохи Середньовіччя.....	27
2.2. Переклади Біблії народними мовами у період Реформації.....	30
2.3. До історії питання англомовних перекладів Біблії від Середньовіччя до Нового часу.....	35
ВИСНОВКИ.....	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Біблію як найважливіший компонент європейського і світового літературного канону відрізняє культурний універсалізм, що знаходить вираз на мовному рівні, в текстотворенні та інтертекстуальних паралелях так чи інакше пов'язаних з Біблією. З огляду на історичні та теоретичні перспективи, можна дійти висновку, що переклади Святого Письма є каталізатором розвитку людства в цілому і християн зокрема, а процес перекладу сакральних текстів сприяв не тільки створенню літературних форм, але й інших суб'єктів культури.

Як свідчить історія, Біблія більш, ніж будь-який інший пам'ятник культури відображає і представляє духовне буття народу та рівень його матеріальної культури. Слід зазначити, що розгляд біблійної культурної традиції дає можливість знайти точки зіткнення народів, що володіють різною «внутрішньою мовною свідомістю і наблизитися до розуміння міжкультурного діалогу», саме тому теоретичні та практичні аспекти перекладу Святого Письма у контексті перекладацької діяльності потребують подальшого вивчення.

Аналізуючи історію створення біблійних перекладів народними мовами та діалектами, важливо зауважити, що ці перекладацькі доробки представляють різні етапи мовного розвитку, що в свою чергу відкривають широке поле для лінгвістичних досліджень. Вивчення історії та специфіки феномену різнонаціональних традицій перекладу Біблії, зокрема німецької та англійської, сприяє зміцненню та розвитку національної культури в духовному аспекті, укріпленні християнських моральних цінностей та зміцненню статусу народних мов. Проблема перекладів біблійних текстів залишається одним з найголовніших питань християнського релігієзнавства, а вивчення еволюції їхньої інтерпретації та перекладу крізь час представляє один з центральних філологічних феноменів, в процесі дослідження якого розглядаються

окремі історико-лінгвістичні питання.

Актуальність теми зумовлена тим, що для кожної європейської країни з християнськими традиціями переклад Біблії національною мовою є важливим етапом розвитку духовної культури, тож оскільки багаторічна практика перекладів Біблії національними мовами у Західній Європі зумовила появу національних традицій та шкіл біблійного перекладу, їх вивчення дозволяє виявити не лише конфесійні, але й етнокультурні особливості інтерпретацій Святого Писання.

Вивчення Біблії та, зокрема, перекладів Святого Письма європейськими мовами продовжує бути одним з найважливіших завдань у сфері перекладознавчих досліджень. Таким чином, для багатьох народів Біблія — це збори класичних релігійних текстів та невід'ємна частина філологічної традиції. Впродовж довгих століть праці біблійних перекладачів впливали на формування та розвиток, та часом і на збереження мов.

З огляду на вищезазначене, дана тема має особливу актуальність та значущість у контексті вивчення національних духовно-культурних традицій суспільного життя Європи у різні історичні епохи. Наявність великої кількості різноперіодних перекладів Біблії народними мовами, вказує на актуальність проведення досліджень національних традицій біблійних перекладів.

Мета дослідження полягає у дослідженні історії біблійних перекладів та передбачає розв'язання таких **завдань**:

- розкрити сутність та значимість перекладацької діяльності щодо біблійних текстів в різні часові періоди;
- дослідити історію і значення основних біблійних перекладів народними мовами та діалектами;

— виконати теоретичне дослідження традицій англо- і німецькомовних перекладів Біблії в контексті історії європейського християнства;

Об’єктом дослідження виступають англо- і німецькомовні біблійні переклади.

Предметом дослідження є особливості національній традицій біблійного перекладу у Західній Європі.

Методи дослідження передбачали використання історико-зіставного, лінгвістичного, герменевтичного, етнокультурологічного методів дослідження з урахуванням методології релігієзнавства та філософії. Вивчення історії перекладів здійснено за допомогою звернення до наукових доробок — наукових праць лінгвістів, культурологів, істориків та біблеїстів у сфері дослідження перекладів Біблії як мовно-літературного явища.

Практичне значення одержаних результатів передбачають подальше використання матеріалу для поглиблення знань у сфері теології, біблеїстики, історії, а також в процесі дослідження історії перекладу.

Апробація результатів роботи підтверджена на I Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурна комунікація в науковому і освітньому просторі» (м. Одеса, 28-29 квітня 2020 р.).

Структура дипломної роботи включає вступ, два розділи, висновки та список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІЯ ПЕРЕКЛАДІВ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ

1.1. Біблія як об'єкт перекладу

Протягом багатьох тисячоліть Біблія є однією з найпоширеніших книг у світі та становить інтерес не тільки з релігійної, але і з лінгвістичної точки зору. Біблійні тексти є цінною літературно-художньою спадщиною, вивчення якої допомагає дослідити як закономірності розвитку та зміни мов, так і внести ясність у значення культурно-політичних подій, що мали безпосередній вплив на мовні аспекти. Слід зазначити, що розгляд біблійної культурної традиції дає можливість знайти точки зіткнення народів, що володіють різною внутрішньою мовною свідомістю і наблизитися до розуміння між-культурного діалогу [9, 232].

Святе Письмо є основою віри для мільйонів християн різних конфесій: католиків, протестантів, православних та інших, а також для євреїв, які були першими авторами та читачами Біблії. Писання поважають і численні мусульмани, і віруючі інших релігій. Протягом багатьох століть Біблія була одним з основних факторів, що впливають на світогляд народів Європи, Америки, Австралії та більшої частини Азії та Африки [20, 512].

Науковці, що представляють різні дисципліни, завжди вважали Біблію цікавим об'єктом досліджень, що включає широке коло питань: її історію, культурне походження, мови, інтерпретації, а також переклади на різні мови. В інших областях досліджень Біблії важливими є питання тлумачення писань, виражені в фундаментальних герменевтичних принципах: дослідження оригінальних мов, якими писалися тексти, застосування контекстуального та граматичного аналізу; вивчення культурно-історичного тла, тощо [2, 139].

Історичні і теоретичні перспективи показують, що переклади Свя-

того Письма є каталізатором розвитку людства в цілому і християн зокрема. Процес перекладу сприяє не тільки створенню літературних форм, але і іншим суб'єктам культури. Відомо, що над перекладами Біблії працювали близько 2 000 років перекладачі з усіх куточків світу. Саме Біблія стала першою у світі друкованою книгою і набула постійної популярності серед людей. Зазначається, що повний переклад Біблії виконано більш ніж 250 мовами світу, а Новий Завіт перекладений ще 750 мовами та діалектами, що становить близько 1500 різномовних перекладів [2,17].

Біблію як найважливіший компонент європейського та світового літературного канону і як прецедентний феномен відрізняє культурний універсалізм, що знаходить вираз на мовному рівні, в текстотворенні, інтертекстуальних паралелях так чи інакше пов'язаних з Біблією. Витоки Біблії сягають початків давньоєврейської культури, сотні років до н. е. Деякі з найдавніших фрагментів, можливо, були написані ще приблизно в 10 ст. до н.е. Невідомо, коли саме євреї почали письмово працювати над Священними Писаннями, але, без сумніву, найдавніші з біблійних історій передавались з покоління в покоління вербальним шляхом ще задовго до того, як були створені перші писемні джерела [40, 37].

Слово «Біблія» означає «маленькі книги». Цей термін походить від грецького слова *biblos*, що означає «книга». Зменшеною формою *biblos* був *biblion* — «маленька книга» або «буклет». Множина від *biblion* було *biblia*, що перейшло в латинську, а згодом в давньоанглійську, давньофранцузьку, старосаксонську та інші мови. Перші тексти Біблії були написані на двох афро-азіатських мовах з семітської гілки, давньоєврейською та арамейською, і на одній індоєвропейській мові з грецької гілки — грецькій. Старий Завіт створювався у період з 13 ст. до 1 ст. до н. е. давньоєврейською мовою, за винятком деяких частин книги Даниїла та книги Ездри. Архаїчна єврейська мова була схожа на інші

стародавні афро-азіатські і семітські мови: халдейську, також відому як вавилонська, і фінікійську [40, 39].

Хоча в усному мовленні давньоєврейської голосні звуки вимовлялися, протягом сотень років абетка складалася лише з приголосних. Відсутність голосних у писемній мові призвело до різного тлумачення одних й тих самих приголосних, відтак, робота над багатьма рукописами була неможливою. Лише завдяки масоретам — групі єврейських вчених, були винайдені спеціальна система голосних звуків та діакритичних знаків, яка все ще широко використовується, а також символи тропів, що використовуються для кантиляції [37, 207].

Починаючи із 6 ст. до н.е, коли ізраїльтяни повернулися назад до Палестини після вавилонського полону, давньоєврейська здебільшого використовувалась в основному в літургії, тоді як офіційною, а також повсякденною мовою була арамейська. Однак нею існує лише декілька фрагментів, включених до Старого Завіту, тоді як в Новому Завіті вона майже відсутня. Грецька мова мала статус *lingua franca* та в епоху еллінізму використовувалась як міжетнічний спосіб спілкування багатьох націй, однак біблійна грецька була не повсякденною, а мовою лише елліністичної літератури. Дві книги Старого Завіту: Друга Книга Макавеїв і Книга Мудрості, а також Новий Завіт були написані спочатку грецькою. Як індоєвропейська мова вона значно відрізнялася від семітської давньоєврейської або арамейської. Проте, варто згадати, що з одного боку, у біблійній грецькій мові є багато неологізмів, а з іншого — в ній наявні численні семітизми як у лексиці, так і в граматиці [41, 236].

Отже, аналізуючи біблійні тексти як об'єкт перекладу, важливо зауважити, що кожна книга Старого Завіту представляє різні етапи мовного розвитку давньоєврейської мови, тому одні і ті ж одиниці речення, вірогідно, мали неоднакове лексичне значення в різних писаннях, залежно від дати їх створення, що в свою чергу, ускладнювало перекладацьку роботу над рукописами. Оскільки за відсутності голосних

у писемній мові існували різні й доволі протирічні тлумачення одних й тих самих приголосних, багато фрагментів довгий час залишалися неясними. Лише з винайденням спеціальної системи голосних звуків для тлумачення давньоєврейського письма, стали можливими подальші дослідження рукописів. Таким чином, це відкриття дало можливість редагування та вдосконалення перших і створення майбутніх, більш точних перекладів біблійних манускриптів мовами всього світу.

1.2. Перші спроби перекладу біблійних текстів

Спроби перекласти Біблію мовами нових віруючих розпочалися доволі рано. Першими перекладами вважаються сирійські та арамейські, а також переклади грецькою та латинською. Особливе значення для розвитку та поширення християнства відігравали два останніх [40, 46].

Приблизно в 4 ст. до н.е. були створені Самаритянські П'ятикнижжя (або Самаритянська Тора) — за суттю, це був не переклад єврейського П'ятикнижжя, а тільки його транслітерація самаритянськими буквами з використанням самаритянських мовних зворотів. Кілька з них збереглися до наших часів, а саме рукописні копії цього перекладу, що були зроблені до 13 ст. н. е. У Самаритянському П'ятикнижжі близько шести тисяч різночитань із давньоєврейським текстом, однак більшість з них незначні [7, 212].

В середині 1 ст. н.е. з'явився Таргум — вільний, близький до переказу переклад Єврейських Писань арамейською мовою. Хоча фрагменти перших таргумів деяких книг були знайдені серед сувоїв Мертвого моря, більш ймовірно, що текст арамейських таргумів набув остаточного вигляду не раніше 5 ст. н. е. Одним із найважливіших таргумів є Таргум Онкелоса, що є практично буквальним перекладом П'ятикнижжя, а також менш буквальний переклад пророків, відомий як Таргум Іонафана. До теперішнього часу збереглися таргуми всіх книг

Єврейських Писань, за винятком книг Ездри, Неємії і Даниїла [19, 30].

На заході перекладацька діяльність набула значних розмірів у 3 ст. до н.е., коли римляни переймали елементи грецької культури. Такі письменники, як Лівій Андронік, Квінтіліан, Цицерон, Горацій, Катул та Пліній молодший з великою майстерністю робили переклади грецьких класичних творів. Перший грецький переклад Старого Завіту — Септуагінта був виконаний приблизно в 3 ст. до н.е. та має спеціальну аббревіатуру LXX. Ця назва, за легендою, походить від 70 перекладачів, що працювали над перекладом. Створенню Септуагінти сприяли деякі історико-політичні чинники — у 332 році до н. е. після руйнування фінікійського міста Тіра Олександр Македонський увійшов зі своїми військами в Єгипет, де пізніше було засновано місто Олександрія, згодом набувши статусу освітнього центру. Бажаючи поширити серед завойованих народів грецьку культуру, на всій території своїх володінь Олександр став вводити в загальнонародне вживання грецьку мову [1, 3].

У 3 ст. до н. е. в Олександрії була велика кількість євреїв, що жили розрізненими колоніями за межами Палестини. Очевидно, що після повернення з вавилонського полону євреї майже втратили знання староеврейської мови, тож в синагогах Палестини служіння велося халдейською. Цілком ймовірно, що євреї, що мешкали в Олександрії володіли єврейською ще гірше та краще сприймали грецьку. Таким чином, в Олександрії склалися сприятливі умови для створення грецьких перекладів Єврейських Писань [24,400].

Одна з найдавніших збережених рукописів Септуагінти — папірус Райлендза 458, який наразі зберігається в Бібліотеці Джона Райлендза в Манчестері, Англії. Інший рукопис Септуагінти, папірус Фуада 266 датується 1 ст. до н. е. і належить єгипетському суспільству папірології в Каїрі, Єгипті. Зберігся також Ватиканський кодекс і Синайський кодекс, що датуються 4 ст. н. е., а також Олександрійський кодекс 5 ст. н.е. та

Ватиканський кодекс, що містить майже повний текст Септуагінти, Синайський кодекс, де відсутня частина Єврейських Писань та Олександрійський кодекс з майже усіма Єврейськими Писаннями за винятком уривків з Буття, 1 Самуїла і Псалмів [27, 392].

У Християнських Грецьких Писаннях знаходиться близько 320 цитат і в цілому близько 890 посилань на Єврейські Писання. Велика їх частина була взята з Септуагінти, тому в Християнські Грецькі Писання увійшли цитати не з тексту оригіналу, а з цього перекладу. Більше того, саме це видання Біблії було набуло широкого використання серед ранніх християн [33,97].

Септуагінта не втратила своєї цінності і сьогодні, вона допомагає знаходити помилки, яких, можливо, допустилися в єврейських рукописах при більш пізньому переписуванні. З іншого боку, в рукописах Септуагінти теж можуть бути помилки, і часом єврейський текст допомагає виправити грецький переклад. Порівняння давньоєврейських рукописів з грецькою Септуагінтою і перекладами на інші мови допомагає виявити помилки перекладачів і переписувачів, а також досягти більшої точності в передачі Священного Письма [27, 422].

Існують і більш пізні грецькі переклади — у 2 ст. н. е. іудейський прозеліт Аквіла зробив дуже буквальний переклад Єврейських Писань грецькою мовою, що зберігся лише у вигляді окремих фрагментів і цитат в працях стародавніх авторів. У тому ж столітті ще один переклад виконав богослов Феодотіон. З огляду на все, він виконав перегляд Септуагінти або іншого грецького перекладу Старого Завіту, звіряючись з єврейським оригіналом. Жодної повної копії перекладу Феодотіона не збереглося. Така сама ситуація склалася і щодо грецького перекладу Єврейських Писань, що був скоріше описовим, ніж буквальним, зроблений римським латинським письменником Сіммахом приблизно в 200 р. н.е. [27, 425].

Близько 245 р. н.е. Оріген, відомий вчений з Олександрії, завершив

свою грандіозну працю, названу Гексапла (від грец. слова «шість»), що дійшла до наших днів лише у вигляді фрагментів. Гексапла була текстом Єврейських Писань, розміщеним в шести колонках: 1) консонантний давньоєврейський текст, 2) грецька транслітерація давньоєврейського тексту, 3) грецький переклад Аквіли, 4) грецький переклад Симмаха, 5) Септуагінта, переглянута і виправлена за єврейським текстом Оригеном, 6) грецький переклад Феодотіона. Текст Псалмів Ориген включає також з трьох анонімних перекладів, названих їм Квінта, Секста і Септима (тобто П'ятий, Шостий і Сьомий переклади) [28, 468].

Починаючи з 2 ст. Християнські Грецькі Писання почали перекладати сирійською мовою (діалект арамейської). На особливу увагу заслуговує Діатессарон Татіана — праця датована 2 ст. н.е., що являє собою поєднання частин Євангелій. Достеменно невідомо чи була вона написана в Римі давньогрецькою чи пізніше перекладена в Сирії сирійською. Діатессарон зберігся в арабському перекладі і у вигляді датованого 3 ст. н.е. невеликого фрагмента пергаменту з текстом давньогрецькою. Крім того, великі цитати з Діатессарон наводяться в двох виданнях коментаря Єфрема у 4 ст. н.е. — в сирійському оригіналі і в вірменському перекладі [28, 508].

Євангелія сирійською мовою збереглися лише у вигляді неповних рукописів, відомих як К'юртонівський і Синайський. Хоча ці рукописи були зроблені, на думку фахівців, в 5 ст. н.е., вони, швидше за все, є копіями сирійського перекладу з давньогрецької, виконаного приблизно в 200 р. н.е. Цілком ймовірно, що сирійською перекладені й інші книги Християнських Грецьких Писань, але рукописи цих переказів не збереглися [28, 509].

У сирійській Пешитті, що датується 5 ст. н.е., містяться всі книги Християнських Грецьких Писань, за винятком 2 Петра, 2 і 3 Іоанна, Іуди і Одкровення. Книги вперше з'явилися в сирійському перекладі близько 508 р. н.е., коли на прохання Філоксена, єпископа Ієраполя, христия-

янський єпископ Полікарп переглянув Пешітту. З 5 ст. н.е. християни, що говорили сирійською мовою, широко користувалися Пешіттою. До її складу входили Єврейські Писання, що спочатку були перекладені з давньоєврейської, а пізніше переглянуті та порівняні з Септуагінтою. Збереглося багато рукописів Пешітти, найбільш цінна з них — це кодекс 6-7 ст. н.е., що знаходиться в міланській бібліотеці в Італії. На одному рукописі Пешітти з текстом П'ятикнижжя стоїть дата, відповідна приблизно 464 р. н.е., а палімпсест з книгою Ісаї датується 459-460 р. н.е., що робить їх найстарішими датованими рукописами Біблії [17, 395].

Латинською мовою Християнські Грецькі Писання були перекладені вже до кінця 2 ст. н.е., а приблизно до середини 3 ст. вони стали доступні і єгипетською. Слід зауважити, що в ранні часи християнської епохи також було створено багато перекладів сирійськими, коптськими, ефіопськими, готськими, грузинськими та вірменськими діалектами з метою поширення християнства на сусідні території. Перші переклади Біблії латиною з'явилися, ймовірно, в другій половині 2 ст. н. е. Очевидно, вже в 250 р. в Карфагені (Північна Африка) користувалися повною латинської Біблією. Єврейські Писання були перекладені давньолатинською мовою з Септуагінти (ще не переглянутої Оригеном), а Християнські Грецькі Писання — з оригінальних текстів давньогрецькою. Як правило, вчені виокремлюють два типи давньолатинських текстів: африканський і європейський. До наших днів збереглося більше 50 фрагментарних рукописів Християнських Грецьких Писань давньолатинською [17, 399].

Латинський текст Старого та Нового Завітів був підготовлений Святим Ієронімом у 4 ст. н.е., і був відомий у всьому світі як Вульгата, що означає "народна версія". У 384-390 рр. він двічі переглянув старолатинський переклад Псалмів, порівнявши його з Септуагінтою. Перша праця отримала назву римський Псалтир, друга — галліканський

Псалтир, оскільки спочатку один з них був прийнятий в Римі, а інший в Галлії. Пізніше Ієронім перекладав Псалми безпосередньо з давньоєврейських оригінальних рукописів. Точно не відомо, якого року робота над латинським перекладом Грецьких Писань була завершена. Ієронім трудився над перекладом Старого Завіту з єврейської на латинську приблизно з 390 по 405 р. н.е. Спочатку до перекладу Ієроніма віднеслися вороже, і тільки через деякий час він отримав широке визнання, а після декількох переглядів Тридентський собор визнав видання 1592 р. вторитетним і офіційним перекладом Римо-католицької церкви [3, 53].

З поширенням християнства виникала потреба в перекладі Біблії на нові мови. Принаймні вже в 3 ст. існував переклад Християнських Грецьких Писань коптською мовою, що була поширена в Єгипті. Оскільки коптська налічувала декілька діалектів, з часом з'явилися різні переклади усіма діалектами. Найбільш значимі з них — це Фівський переклад, яким користувалися в Верхньому Єгипті, і бохайрський, поширений в Нижньому Єгипті. Ці переклади, які містять і Єврейські, і Християнські Грецькі Писання, були виконані, ймовірно, в 3-4 ст. [17, 401].

У 4 ст. був зроблений переклад Біблії на мову готів, що оселилися в Мезії (суч. Сербія і Болгарія). Вірменський переклад Біблії, що відноситься до 5 ст., створювали, можливо, з грецької та сирійської мов. До кінця 6 ст. був завершений грузинський переклад. В його основу лягли вірменський і сирійський тексти, хоча відчувається вплив грецького тексту. Приблизно в 4-5 ст. з'явився переклад ефіопською і арабською мовами. Окремі частини Біблії були перекладені арабською, ймовірно, ще в 6 ст., але найдавніший існуючий рукопис містить переклад, виконаний в Іспанії в 724 р. В 9 ст. два брата, Кирило і Мефодій, переклали Біблію старослов'янською. Найбільш успішним

перекладом середньоанглійською вважалася Біблія Вікліфа 1383 р., згодом заборонена Оксфордським Синодом у 1408 р. [21].

Початок Нового Часу, що ознаменував епоху Відродження 15 ст., призвів до спроб перекласти Біблію на національні мови європейських народів, а політичні та соціальні фактори, що вплинули на збільшення значення місцевих мов, підготували ґрунт для початку Реформації. Першими намаганнями здійснити переклад біблійних рукописів були парафрази давньоанглійської та середньоанглійської мов та переклади деяких книг Біблії, що ґрунтувалися на еkleктичних джерелах починаючи від єврейських рукописів, Септуаґинти, Вульгати та інших існуючих перекладів [2, 139].

Вважається, що переклад Біблії М. Лютера 1531 р. започаткував сучасну німецьку мову. Такий успіх заохочував подібні спроби й щодо інших європейських мов. Англійський вчений та протестантський реформатор В. Тіндейл, чиї перекладацькі здібності в значній мірі були відображені в англійському перекладі Біблії, затверджену королем Яковом I в 1611 р., справив великий вплив на тогочасну англійську мову та літературу. У наступні століття, після виникнення друкарства та релігійної просвіти, з'явилися й інші англійські версії Біблії [6, 139].

Що стосується сьогодення, Біблія продовжує залишатися найбільш перекладеною книгою у світі. Станом на 2004 рік принаймні одна книга з Біблії була перекладена на 2 377 мов світу. На даний час Біблійні товариства допомагають у перекладах Біблії більш ніж на 600 мов., що робить її доступною повністю або частково приблизно 98% населення світу мовою, якою вони вільно володіють [15,65].

Таким чином, ранні спроби перекладу Біблії зайшли відображення у фрагментарних перекладах Святого Письма сирійською, латинською, грецькою, арамейською, халдейською та багатьма іншими мовами, що є свідченням прагнення народів читати Біблію власною мовою. Впродовж багатьох століть парафрази, дослівні і смислові переклади відігравали

важливу роль не тільки у розвитку та поширенні християнства, але й в поповненні і вдосконаленні словникового складу мов. Завдяки цьому, складались сприятливі умови для формування різнонаціональних традицій біблійного перекладу та об'єктивні передумови для перших повних перекладів Святого Письма.

1.3. Труднощі відтворення оригінальних біблійних писань

Основні проблеми перекладу Біблійних текстів, з якими стикалися перші перекладачі, такі як вибір вихідного тексту, своєрідність оригінальних мов, буквальний або смисловий переклад, переклад біблійних реалій, термінології і т.д., мають доволі універсальний характер [16, 455].

Однією з основних проблем в процесі перекладання біблійних рукописів була писемна система біблійної давньоєврейської мови. Як і безліч інших стародавніх мов, вона не мала формальної пунктуації, прописних літер і фіксованого порядку слів. Отже, перекладач не завжди міг легко визначити, чи є слово власним ім'ям та чи має воно відношення до першої фрази або ж належить до початку наступної. Вирішити, де закінчується одне речення, а починається інше може бути складно, особливо тому, що синтаксис давньоєврейської значно відрізняється від синтаксису будь-якої індо-європейської мови [38,560].

Відсутність явного граматичного вираження форм часу призводить до різного інтерпретування одного й того самого фрагмента. Через зміну системи писемності, невеликого числа текстів давньоєврейською та природи семітських мов, перекладач може бути непевний у значеннях тієї чи іншої лексичної одиниці речення. Неоднозначність щодо одного слова може здатися несуттєвою, але навіть така похибка може істотно змінити сенс уривка [16,462].

Давньоєврейська абетка спочатку була абджадом — консонантним видом писемності, яка представляла тільки приголосні, що означає, що кожна буква також є назвою об'єкта. Наприклад, щоб написати слово *ab* («батько»), потрібно намалювати «*aleph*» (слово «віл») і відповідну приставку. Всі єврейські слова починаються з приголосних, тобто слова, які носії, наприклад, англійської мови могли б почати з голосної, починаються з чогось на кшталт гортанної зупинки, при якій повітряний потік переривається в горлі. Пізня стадія давньоєврейської спочатку позначала довгі голосні в кінці слів, використовуючи *y*, *w* і *i*, можливо, *h*. Пізніше, *y* і *w* стали непослідовно використовуваними індикаторами довгих голосних як всередині слова, так і в кінці [43, 13].

Переклад — складний процес, особливо коли мова йде про релігійні твори. Навіть після вирішення проблеми значення лексичних одиниць, опрацювання граматики та синтаксису, перекладач може мати гарне уявлення про те, що означає фрагмент, але все одно має звернути увагу на те, що саме та яким чином він повинен передати цільовою мовою. Жодна мова не існує в ізоляції, вона зароджується, еволюціонує і набуває унікальної форми в контексті своєї культури. Чим більшою є культурна «відстань» між вихідною і цільовою мовами з точки зору лінгвістичного подібності, часу і культури, тим складнішими є перекладацькі рішення. Це також означає, що оцінка точності і адекватності перекладу може змінюватися з плином часу. Ще однією складністю у роботі над перекладом Біблії є вимушена праця з відкоригованими текстами, а не з оригіналами, оскільки оригінальні рукописи відсутні, а сотні рукописних переписів, що створювалися протягом наступних тисячі років після написання оригіналів, мають значні відмінності від більш ранніх перекладів [12, 169].

Не менш важливим питанням був вибір буквального чи смислового перекладу Біблії. Буквальні переклади намагалися досягти збереження форми, тоді як в смислових перекладах її вільно перебудовували. Серед

представників лінгвістичного перекладознавства не існує єдиної думки щодо якості та доречності буквального перекладу Біблії й до сьогодні. Міра буквальності в ранніх перекладах залежала як від суб'єктивних чинників (естетичні погляди перекладача, рівень професіоналізму), так і від об'єктивних передумов, до яких відноситься характер перекладного тексту. Переклади різних за жанровими характеристиками текстів в значній мірі відрізнялися один від одного, саме тому проблема рівня буквальності була безпосередньо пов'язана з виокремленням і описом видів і жанрів перекладу [16, 463].

При смисловому перекладі перекладачі ставили за мету отримати вихідний текст зі збереженням змісту, використовуючи при цьому лексичні та граматичні засоби цільової мови. Відомі перекладачі Біблії, враховуючи М. Лютера, Св. Ієроніма та Д. Вікліфа, усвідомлювали, що буквальний переклад не є доречним способом відтворити точний сенс тексту, оскільки мови, якими писалися Писання мають особливості, що передбачають відтворення стилістичних прийомів, втрата значення яких призведе до втрати всього сенсу того чи іншого фрагмента [16, 465].

Близько 3 ст. до н.е. на Заході поступово створювалася літературна перекладацька модель, яка переймала та адаптувала давньоєврейські та грецькі оригінали за допомогою вільного перекладу, коли дослівний переклад вважався неприпустимим. Разом з тим, в царині біблійних текстів випробовувалися певні принципи перекладу та вимоги: точне відтворення, ступінь еквівалентності та відповідності вихідного і перекладеного текстів, що згодом стало не тільки питанням літературної досконалості, але й ідеологічної, а також питанням догматичної вірності [29,180].

Перші анонімні латинські переклади біблійних текстів не регулювалися застосуванням конкретних принципів та могли варіюватися від буквального перекладу, що викликало труднощі розуміння, до зовсім вільного переказу. Однак, довгий час заради збереження істинності

оригіналу, незважаючи на негативний вплив на стиль тексту, дослівний переклад залишався постійною вимогою в області християнської літератури [19, 65].

В результаті таких перекладацьких стратегій створювалося безліч недостовірних біблійних перекладів латиною, що мали копіювання та перекладацькі помилки. Ще однією особливістю перекладу Біблії було намагання уникнути осучаснення перекладу, що було пов'язано зі «звичністю» біблійних текстів для слуху і читання. Деякі священні тексти настільки зміцнилися і вжилися в свідомість людей, що будь-яке їхня зміна могла викликати негативне сприйняття. У зв'язку з цим перекладачі не мали можливості вагомо урізноманітнювати вже існуючі варіанти перекладу. За словами Ієроніма: «Там, де був той же сенс, ми не хотіли змінювати те, що було прийнято попередніми перекладачами, аби не бентежити читача в його вивченні Святого Письма» [цит. за. 3, 54].

Отже, апріорі консонантна писемна система біблійної мови за відсутності пунктуації та визначеного порядку слів, а також наявністю нехарактерних для індо-європейських мов особливостей будови і функціонування синтаксичних одиниць, становило труднощі, з якими стикалися усі перекладачі Біблії впродовж багатьох століть. Окрім цього, безліч суперечностей щодо збереження формальної чи динамічної еквівалентності в перекладі біблійних текстів є актуальним питанням й донині. Відтак, неточне інтерпретування лексичних одиниць та різна міра буквальності в ранніх перекладацьких роботах суттєво змінювали вихідний текст, що в свою чергу впливало на оцінку його адекватності.

1.4. Традиції перекладу Біблії у країнах Західної Європи

Протягом довгого часу на основі латині формувалися романські мови: іспанська, італійська, португальська, французька та інші. У європейських країнах, де говорили латинською, завдяки перекладам Біблії, народні мови поступово набували більшого значення — їх почали використовувати в літературних творах та навчанні.

Зі становленням Церкви та розвитком християнської духовності, у 2 ст. н. е. християнство досягло території Іспанії, а у 5 ст., коли територія була захоплена вестготами та іншими німецькими племенами, на півострові з'явилася готська мова. Вони принесли Біблію Ульфїли, яку використовували в Іспанії до кінця 6 ст. Окрім готської все ще широко використовувався діалект латинської, що пізніше дав початок багатьом романським мовам, якими розмовляють на Піренейському півострові [6,139].

Найдавніші документи на латинському діалекті, що датуються 6-7 ст., відомі як Вестготські сланці, оскільки тексти написані на шматках сланцю. Деякі з них містять короткі уривки з Псалмів і Євангелій. Сланець був дешевим і доступним матеріалом порівняно з пергаментом, на якому в монастирях створювали ілюстровані Біблії. Одна з таких ілюстрованих Біблій 960 р., що складається з 500 аркушів наразі зберігається в церкві Сан-Ісидоро в Леоні, Іспанії. Інший фоліант — Ріпольська Біблія 1030 р., знаходиться у Ватиканській бібліотеці та є однією з найбільш багато ілюстрованих Біблій епохи Середньовіччя. Створюючи такий витвір мистецтва, монах міг витратити цілий день на одну лише велику літеру, а робота над титульною сторінкою могла зайняти близько тижня [7,212].

В результаті мусульманського вторгнення у 8 ст. на півострові все більшого поширення набувала арабська мова. Вважається, що в середньовічній Іспанії було чимало повних арабських перекладів Писань. На жаль, велика частка арабських перекладів тих часів були втрачені. У період пізнього Середньовіччя на Піренейському півострові

почала утворюватися кастильська або іспанська мова. Найранніший переклад біблійного тексту іспанською з'явився в книзі «La Fazienda de Ultramar» — «Господарство заморських земель», написаній в першій чверті 13 ст., що розповідає про подорож до Ізраїлю і містить фрагменти з П'ятикнижжя і інших книг Єврейських Писань, а також з Євангелій і Послань.

Через незадоволеність цією книгою, церковна влада видала указ, що забороняв та надавав право духовенству знищувати будь-які рукописи з фрагментами з Біблії національною мовою. Проте, це не зупинило подальшу роботу над перекладом. Трохи згодом, за підтримки короля Альфонсо X, який вважався родоначальником іспанської прози, дуже хотів, щоб з'явився переклад Святого Письма національною мовою. Були створені іспанські переклади — Доальфонсійську Біблію, а також незабаром після неї Альфонсійську Біблію, яка стала найповнішим перекладом іспанською мовою того часу [31, 13].

Обидві ці праці допомогли затвердити і збагатити іспанську мову. Ось що сказав про Доальфонсійську Біблію вчений Т. Монтгомері: «Цей переклад Біблії являє собою чудовий зразок як точності, так і витонченості мови... мова ясна і проста, якою вона і повинна бути в Біблії для людей, які не володіють латиною». Однак, ті ранні іспанські Біблії перекладалися з латинської Вульгати, а не з мов оригіналу. Починаючи з 14 ст. іудейські вчені зробили кілька іспанських перекладів Єврейських Писань безпосередньо з давньоєврейської мови. У той час в Іспанії була найбільша в Європі іудейська громада, і перекладачі мали доступ до надійних давньоєврейських рукописів [цит. за 36, 234].

Одним з таких перекладів була Біблія Альби, яка з'явилася в 15 ст. Л. де Гусман, один з впливових людей Іспанії, доручив рабину Аррахелю перекласти Біблію кастильською. Однією з причин було, за його словами: «Ті Біблії, які сьогодні доступні романською мовою, є

вкрай неточними... таким людям, як ми, необхідні пояснення до складних уривків на полях».

Внаслідок невпинної праці середньовічних перекладачів згодом іспанці могли без особливих труднощів читати Біблію своєю мовою. Як зауважив іспанський історик Х. Гонзалез, результатом цього стало те, що «іспанський народ знав Біблію набагато краще, ніж жителі Німеччини або Англії до часів Лютера». Однак до кінця 15 ст. іспанська інквізиція на цілих 3 ст. заборонила перекладати Святе Письмо будь-якою місцевою мовою та володіти будь-якими перекладами. Проте, декільком перекладачам все ж вдалося зробити нові іспанські переклади за кордоном і таємно ввезти їх в Іспанію [27, 412].

Окрім іспанських перекладів існували переклади Писань й іншими народними мовами. У 18 ст. була створена Біблія каталонською мовою. Один з перекладів, відомий як Римована Біблія, був перекладом окремих частин Святого Письма у віршах, що допомагало читачеві краще запам'ятовувати текст. У тому ж столітті, приблизно між 1288 і 1290 рр., Х. де Монтжуїч за велінням Альфонсо II, короля Каталонії і Арагона, зробив перший повний переклад Біблії каталонською мовою. У першій половині 15 ст. Б. Феррер переклав Біблію валенсійською. Вона була надрукована в 1478 р. і стала першою друкованою Біблією в Іспанії. На жаль, всі екземпляри цієї Біблії були знищені інквізицією і вціліла лише остання сторінка однієї з книг. Вона зберігається в колекції музею «Іспанське товариство Америки» в Нью-Йорку, США [27,426].

У 1571 р. Х. де Лісаррага, користуючись заступництвом королеви Наваррської, переклав баскською Грецькі Писання. Праця Лісарраги пізніше заклала основу для єдиної баскської граматики. На думку деяких фахівців «...Лісаррага зробив для баскської мови такий внесок, як Ієронім для латинської, а Лютер для німецької» [цит. за 28, 475].

Не менш схожі поширення Біблії народними мовами спостерігалося і в Італії. Перші переклади біблійних книг італійською побачили світ в

13 ст. та вже у 14 ст. їх кількість помітно зростає. Навіть з появою книгодрукування, що істотно зменшувало ціну такої книги, за словами Д. Франьїто «придбати її здебільшого могли лише багаті та освічені». В той час в Італії панувала повна безграмотність, за енциклопедичними даними «близько 76 % населення не вміли писати і читати». Будь-яким намаганням поширити освіту та зробити її доступною перешкоджала Католицька церква. За словами папи Пія IX такі закони є «чума... що призведе до повного знищення католицьких шкіл» [цит. за 18, 71].

У 1471 р. у Венеції вийшла перша повна Біблія італійською мовою, що стала першим друкованим виданням і набула широкого поширення. Монах Н. Малерба переклав її за півроку. При цьому він використовував вже існуючі на той час переклади та зв'язав їх з латинською Вульгатою. А. Бручолі, відомий італійський гуманіст, також працював над біблійним перекладом та у 1532 р. успішно здійснив перший переклад Писань з оригінальних мов. Протягом наступних ста років його переклад користувався великою популярністю серед італійських протестантів і релігійних інакодумців.

Пізніше з'явилися й інші переклади італійською — головним чином перероблені версії Біблії Бручолі. Деякі з них були виконані католиками, але жоден з них не став загальноприйнятим. У 1607 році Д. Діодатті — кальвіністський пастор, опублікував в Женеві ще один переклад Біблії, зроблений безпосередньо з мов оригіналу. Цей переклад італійські протестанти використовували не одне століття. Переклад Д. Діодатті допомагав італійцям розуміти біблійні вчення, однак духовенство перешкоджало поширенню як цього, так і інших перекладів [19,70].

Навіть з початком Реформації духовенство деяких європейських країн робило все можливе, щоб запобігти поширенню так званих єретичних книг. Корінні зміни відбулися на Тридентському соборі в 1546 р, коли розглядалося питання про переклади Біблії на народні мови. Думки розділилися — противники таких перекладів, вважали, що

Біблія на мові народу — «початок і першопричина всякої ересі». Прихильники ж стверджували, що протестанти, їх «противники», будуть говорити, що Католицька церква забороняє перекладати Біблію з метою приховати «брехню» [18,80].

У 1758 р. папа Бенедикт XIV «дозволив читання перекладів на народні мови, схвалених найсвятішим престолом і виданих під керівництвом єпископів». А. Мартіні, що став згодом єпископом флорентійським, взявся за переклад Вульгати. Перша частина була опублікована в 1768 р., а вся робота завершена у 1782 р. В одному католицькому виданні повідомляється, що переклад Мартіні став «першим, що воістину заслуговує на особливу увагу». Аж до цього часу католики, які не знали латини, не могли читати Біблію, схвалену церквою.

У 14 ст. стала доступною Біблія французькою мовою та деякими іншими французькими діалектами. Ще задовго до цього однією з перших книг французькою був Біблійний словник, створений близько 900 р. н. е., що призначався для розуміння Біблії латинською мовою, якою користувалася Католицька церква. Проте на той час прості люди спілкувалися низкою діалектів, тому Святе Письмо довгий час було для них недоступним [27,420].

Близько 880 р. н. е. у Франції стали з'являтися вірші на релігійні теми народною мовою, однак переклади Біблії з'явилися лише два століття по тому. Серед ранніх перекладів були переклади частин Біблії на нормандському діалекті, зроблені на початку 12 ст. П. Вальд першим в 12 ст. намагався зробити Святе Письмо доступним для народу Франції не тільки народними мовами, але й в зрозумілій формі. В той період були виконані переклади деяких частин Біблії провансальською мовою. На Третньому Латеранському соборі у березні 1179 р. Папі Римському Олександрю III були представлені переклади деяких частин Біблії, проте Вальда та його послідовників визнали еретиками, а всі їх праці були

знищені.

У 1530 р. Ж. Л. д'Етапль переклав Вульгату французькою мовою, виправив в ній деякі помилки, порівнявши її з доступними на той час єврейськими та грецькими манускриптами. До цього, ще в 1509 р. Ж. Л. д'Етапль видав Псалтир з п'яти частин — порівняльний аналіз п'яти латинських перекладів Псалмів, в яку також входила власна редакція Вульгати. Пізніше метод тлумачення Біблії та його праці, сильно вплинув на М. Лютера, а також на перекладача Біблії В. Тіндеяла і реформатора Ж. Кальвіна. Перший переклад Біблії французькою мовою, заснований на оригінальних єврейських рукописах, був виданий 1535 р. французьким протестантом П. Оліветаном. Переклад Біблії Оліветана довгий час був зразком для багатьох переглянутих видань та перекладів Святого Письма французькою мовою [27,424].

Відтак, трохи згодом Тридентський собор ще раз підтвердив «достовірність» Вульгати, незважаючи на численні помилки в ній, і з тих пір церква стала займати все більш жорстку позицію в питанні про переклади на народні мови. У 1611 р. католицька церква створила спеціальну кампанію зі знищення біблійних перекладів народними мовами. Однак зважаючи на те, що існувала можливість придбати недорого протестантську Біблію, створену біблійними товариствами, Католицька церква зрештою дозволила своїм богословам створити французьку Біблію. Однак, зважаючи на політику Церкви, першим католицьким перекладом, виконаним на основі оригінальних текстів, була Біблія Огюстена видана аж у 1894 р. [28,480].

Отож, зі становленням церкви та поширенням християнства на землях Західної Європи відбулися перші спроби перекладу Біблії східногерманськими та сформованими на основі латині романськими мовами, що, в свою чергу зумовило початок формування національних традицій перекладу Біблії. Однак, за відсутності схвалення Церкви, протягом Середньовіччя народними мовами не було зроблено жодного

повного перекладу Біблії. Ранні переклади відрізнялися недосконалістю і далеко не завжди адекватно передавали сенс першоджерела, проте, слугували своєрідним базисом для багатьох мов та поповнили їх лексичний фонд новими лексичними одиницями з біблійних текстів.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕКЛАД БІБЛІЇ НІМЕЦЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВАМИ У 16-17 СТ.

2.1. Німецькомовні переклади Біблії епохи Середньовіччя

Найбільш раннім рукописним перекладом та першим літературним твором загальнонімецькою мовою є Готська Біблія, що датується 381р. н.е. Її автор — Ульфїла, за словами історика У. Дюранта: "... переклав з грецької мови готською всю Біблію, за винятком останніх двох книг Царств, з метою наставляти ново навернених та примножувати їх число». Від рукописів Готської Біблії уцілів лише один невеликий фрагмент книги Неємії та декілька частин Грецьких Писань [4,87].

Латинські тексти з німецькими анотаціями відомі ще в більш ранні періоди. Ці анотації, що повинні були бути корисними духовенству при поясненні тексту, не можна вважати високоякісними текстами, оскільки вони часто є не просто відтворенням тексту, а, скоріше, його поясненням. Крім того, збереглося близько 800 підрядкових перекладів цього часу, де над латинським словом писалося відповідне німецьке. Ці переклади, ймовірно, створювалися для навчання в монастирях [25,8].

Приблизно в 1000 р. до н.е. Н. Лабео, голова знаменитої школи при монастирі в місті Санкт-Галлені, Швейцарії, зробив власний переклад Псалмів, що використовувався протягом сотень років в якості оригіналу для подальших перекладів Псалмів німецькою. Серед перекладів, що відносяться до цього часу, найбільш відомим є переклад «Пісні Соломона» Валлірамом. Його текст містить три стовпчики з латинським текстом Вульгати посередині, латинським перекладом у віршованій формі вірша в лівому стовпчику, і власним німецьким перекладом у правому, який на думку теологів-лінгвістів, є одним з найкращих з того періоду [40,48].

Найдавніша відома німецька транскрипція біблійної літератури — це переклад Євангелія від Матвія 8-9 ст. На лівій стороні відновлених сторінок ця рукописна копія має латинський текст Вульгати, а на правій стороні німецький текст на франко-баварському діалекті. Ще однією старовиною літературною пам'яткою з п'ятдесяти збережених рукописних Біблій німецькою мовою є рукопис Аугсбургського пергаменту Християнських Грецьких Писань, що датується приблизно серединою 14 ст. Незважаючи на те, що в цей період оригінальні мови Писань в Європі були майже невідомі, анонімні перекладачі створили ще один переклад середньонімецьким діалектом, що майже дослівно співпадає з першим виданням друкованої німецької Біблії і додатково містить апокрифічні послання. Один з цих рукописів наразі зберігається в бібліотеці міста Фрайберг, Німеччина [41,239].

Приблизно в 1455 р. німецький винахідник Й. Гутенберг з міста Нюрнберг винайшов друкарський верстат з рухомими металевими літерами і видав першу друковану Біблію латинською. Хоча масовий випуск Біблій та інших книг почався лише через роки, коли книгодрукування перетворилося в розвинену індустрію, Нюрнберг став важливим центром видавничої справи в Німеччині.

А. Кобергер, книготорговець з цього міста, вважається першим великим міжнародним друкарем і видавцем Біблії. Першу друкарню він заснував в 1470 р. та завдяки високоякісним друкарським шрифтам, його книги та видані Біблії славилися легкістю читання та своїм естетичним виглядом. Разом із помічниками А. Кобергер намагався дістати надійні біблійні джерела, завдяки чому випустив близько 16 видань латинської Біблії, перше з яких вийшло в 1475 р. Деякі з них містили ілюстрації, що зображують Ноїв ковчег, Десять заповідей, храм Соломона.

У 1483 р. А. Кобергер випустив німецьку Біблію дуже великим на ті часи тиражем — близько 1 500 примірників. Німецька Біблія, видана Кобергером в 1483 році, отримала широке визнання. Однак це була

єдина Біблія німецькою мовою, яку йому вдалося надрукувати. Хоча редактори перекладача ретельно перевіряли текст на відповідність із схваленою церквою латинською Вульгатою, в його основу було покладена заборонена цензурою Вальденська Біблія 14 ст. [10].

Е. Роттердамський, відомий вчений періоду пізнього Відродження, досконало володів давньогрецькою і латиною, що дозволило йому проаналізувати латинські переклади Біблії, наприклад Вульгату, з ранніми грецькими рукописами. У 1516 р. науковець випустив своє перше видання Нового Завіту грецькою мовою — перший друкований текст Християнських Грецьких Писань. В праці Е. Роттердамського входили великі примітки, а також його власний переклад Нового Завіту латиною, який відрізнявся від загальноприйнятої Вульгати. Через деякий час він здійснив перегляд свого перекладу, в результаті чого в ньому з'явилися ще більше істотних відмінностей від Вульгати.

Грецький Новий Завіт у виданнях Е. Роттердамського ліг в основу поліпшених перекладів Біблії європейськими мовами. М. Лютер, В. Тіндейл, А. Бручолі і Ф. де Енсінас пізніше скористалися його виданнями при перекладі Грецьких Писань німецькою, англійською, італійською та іспанською мовами відповідно. У 1516 р. вийшло перше друковане видання Нового Завіту грецькою, де знаходився грецький текст, а в іншій переклад латиною та невеликі пояснення [13, 176].

Таким чином, існуючі рукописні та друковані верхньонімецькі та нижньонімецькі переклади Біблії, створені на основі латинських анотацій, не були високоякісними, оскільки представляли не пряме відтворення оригіналу, а його суб'єктивне трактування. Однак, фахівці-мовознавці пізнього періоду Відродження спромоглися провести комплексні дослідження попередніх латинських та грецьких перекладів, що дало змогу створити нові, відмінні від загальноприйнятих, більш точні переклади. Завдяки цьому, розпочався новий етап складного процесу в історії біблійних перекладів — формування національної

традиції перекладу Біблії у Німеччині та утворення реформаторського руху, що серйозно вплинув на розвиток перекладацької справи [23,53].

2.2. Нові переклади Біблії народними мовами у Німеччині в період Реформації

Тиск Латинської Церкви разом з політичним утиском національних інтересів в європейських державах спричинив ряд культурно-релігійних подій, що призвели до виникнення Реформації — суспільно-політичного руху на території Західної і Центральної Європи 16 – початку 17 ст. , що вплинув не тільки на зародження нових ідеалів суспільного та релігійного життя, але й відкрив новий етап розвитку літературної та перекладацької діяльності [6,135].

Початком періоду Реформації та культурно-політичних змін в європейському суспільстві вважається «...виступ доктора богослов'я Віттенберзького університету М. Лютера, що 31 жовтня 1517 р., за легендою, прибав до дверей Віттенберзької церкви свої «95 тез», у яких виступав проти існуючих зловживань католицької церкви, зокрема проти продажу індульгенцій». Історія Реформації, що «проголосила необхідність повернення християнства від язичницьких навчань до вчення Біблії», належить до одного з найважливіших періодів світової історії, знаменуючи перехід від Середньовіччя до Нового часу [5,34].

Протягом всього Середньовіччя «...церковна ієрархія відіграла значну роль в житті суспільства та була повним відображенням світської: подібно до того, як в світському феодальному суспільстві вишикувалися різні категорії сеньйорів і васалів — від короля до лицаря, так і члени кліру за феодальними ступенями від папи до парафіяльного кюре». В різних державах церква Західної Європи володіла до 35% всієї

оброблюваної землі, на якій використовувала працю кріпаків. [цит за 6, 141].

Швейцарський протестантський історик Ф. Шафф з цього приводу пише: «На розбещеність і зловживання Латинської церкви давно вже скаржилися кращі з людей і навіть загальноцерковні собори... Папство перетворилося в егоїстичну тиранію, ярмо якої ставало все більш і більш нестерпним... монастирі та чернечі ордени стали розсадниками невігластва та забобонів, неробства і розпусти. До них ставилися з презирством і висміювали». Церква, яка на той час характеризувалася вкрай заплутаними вченнями, сумнівними догматами, а також великою кількістю тонкощів, які не мали фактичного відношення до реального життя народу, лише погіршувало її авторитет [цит. за 14, 182].

В. Стівенсон, історик, писав: «Рух реформаторів досягло успіху, тому що воно прийшло в той час, коли серця людей були переповнені глибокою релігійною тугою, коли по всій Європі вдумливі люди інстинктивно відчували, що з церквою щось радикально не так, і що необхідно докласти всіх зусиль для її реформування» [цит. за 7, 228].

Невдоволення церквою виникло ще в 14 ст., коли Д. Вікліф, католицький священик і Оксфордський професор, виразив необхідність ліквідації всієї папської системи і секуляризації монастирсько-церковної землі. В 1379 р. Д. Вікліф висловив в своїх працях ідею про те, що «...Христос, а не папа римський, є главою церкви... Біблія, а не церква, є єдиним авторитетом віруючого... і повинна будуватися за образом Нового Завіту» Щоб підкріпити свої погляди, Д. Вікліф створив власний переклад Біблії народною мовою на основі латинської Вульгати [цит. за 41,175].

Хоча погляди Д. Вікліфа були засуджені владою та церквою, його вчення про рівність пізніше сприяло постанню селян у 1381 р. Чеські студенти, які навчалися в Англії, принесли його вчення до себе в країну, де воно стало підґрунтям для ідей Я. Гуса — релігійного мислителя та

реформатора. Ще одним раннім реформатором був монах-домініканець Д. Савонарола з монастиря Сан-Марко у Флоренції. Захоплений духом італійського Відродження, він викривав продажність, що процвітала як в церкві, так і в державі [41, 180].

До початку 16 ст. Німеччина все ще залишалася політично роздробленою державою, а невдоволення церковною владою захопило весь народ, що послужило приводом до виступу М. Лютера та його прихильників проти перевищення повноважень католицької церкви. М. Лютер — християнський богослов та ініціатор руху Реформації — був обурений продажем індульгенцій. Восени 1517 р. він написав свої знамениті 95 тез, в яких звинувачував Церкву в зловживаннях владою в фінансових питаннях, віровченнях і релігійному житті. Не маючи наміру виступати проти Церкви, а лише бажаючи змін, Лютер послав копії тез архієпископу Альбрехту Бранденбурзькому та деяким іншим теологам. Багато істориків вважають, що саме в той час, тобто приблизно в 1517 році, було покладено початок Реформації [39,90].

За реформи виступали і сучасники Лютера — Е. Роттердамський і англієць В. Тіндейл. Завдяки винайденню Й. Гутенбергом друкарського верстата, ідеї М. Лютера невдовзі звучали по всій Німеччині. До початку наступного століття друкарські верстати були вже в 70 німецьких містах і 13 країнах Європи, тож перше в історії широкі кола громадськості могли швидко дізнаватися будь-які новини. 95 тез М. Лютера друкувалися і поширювалися навіть без його згоди, а питання церковних реформ більше не обмежувався вузьким колом осіб [6, 170].

Поки М. Лютер боровся з папськими послами та представниками світської влади в Німеччині, католицький священик У. Цвінглі почав реформаторський рух в швейцарському місті Цюріху. На той час до цієї німецькомовної області вже докотилася хвиля реформ, яка прийшла з півночі. Хоча У. Цвінглі стверджував, що діє незалежно від М. Лютера,

в багатьох питаннях їх думки збігалися, і він поширював його трактати по всій країні [22,112].

Відомо, що переховуючись від влади М. Лютер працював у замку Вартбург, історики зазначають, що час в Вартбурзі був одним з найбільш плідних творчих періодів його життя. Там була завершена одна з найбільших його праць — переклад Нового Завіту (за допомогою перекладу Е. Роттердамського) німецькою мовою. Під час своєї роботи над перекладом М. Лютер використовував лише давньогрецький текст у виданні Е. Роттердамського 1517 р., при цьому відмовившись брати до уваги загальноприйнятий переклад Вульгати. Робота над перекладом тривала з грудня 1521р. по березень 1522 р. Переклад вийшов у світ у вересні 1522 р. без зазначення Лютера як перекладача, і отримала назву «Вересневий» Новий Завіт [6, 178].

До 1534 р. Лютер закінчив переклад Єврейських Писань. Переклад всієї Біблії німецькою мовою був опублікований у шістьох виданнях та спільними зусиллями М. Лютера та його прибічників, таких як Й. Бугенгагена, Ю. Йонаса, К. Кройцгера, Ф. Меланхтона, М. Аврогалла та Г. Ререра, М. Лютер працював над вдосконаленням перекладу аж до своєї смерті в 1546 р. Відомо, що «за два місяці було продано близько 5 000 примірників Біблії, а за дванадцять років — 200 000 примірників». Біблія Лютера внесла такий величезний внесок в мову і культуру німецького народу, що її часто порівнюють з «Біблією короля Якова», яка безмірно збагатила англійську мову і культуру [5,47].

Після Вормського рейхстагу реформаторський рух мав ще більше прихильників і в 1526 р. німецький імператор дарував кожному німецькому князівству право вибирати між лютеранством і католицизмом. Однак в 1529 р., коли імператор скасував своє рішення, деякі німецькі князі почали висловлювати протести, звідси в Реформацію прийшло слово «протестант». У наступному 1530 р. на Аугсбургському рейхстазі імператор спробував примирити дві ворогуючі партії. Лютерани

представили своє віровчення в документі, який отримав назву «Аугсбургське сповідання віри», складене П. Меланхтоном на підставі навчань Лютера. Сторону Лютера зайняли багато німецькі князівства, а згодом протестантизм набув поширення і загальну підтримку в Скандинавії, Швейцарії, Англії та Нідерландах.

Завдяки М. Лютеру в Європі змінилася релігійна ідеологія і завершилася епоха Середньовіччя. Завдяки власному перекладу Біблії М. Лютер також став основоположником загальнонародного німецької літературної мови, а його переклад Святого Письма і досі залишається найпопулярнішим перекладом Біблії німецькою [5,49].

Безсумнівно, Реформація принесла не тільки кардинальні зміни в релігійне і культурно-політичне життя, але й в розвиток перекладацької справи. Вільний дух Реформації призвів до більш об'єктивного опрацювання перекладів Біблії і глибшого розуміння мов оригіналу. В області вивчення мови з часів Лютера був досягнутий величезний прогрес, особливо в 19-20 ст. Крім того, було знайдено багато рукописних знахідок, які дозволяли створювати більш точний переклад Біблії. Багато помилок, які потрапили в оригінальні тексти через недоліки в їх транскрипції, були усунені в нових перекладах [12,38].

Внесок М. Лютера в розвиток німецької літературної мови полягав у вже розпочатому інтеграційному процесі мовного розвитку, таким чином прискорюючи набуття мовою сталості, хоча спочатку до текстів перекладу Лютера в деяких частинах країни видавалися спеціальні словники з коментарями слів та виразів. Таким чином, пізніше були розроблені адекватні переклади Біблії німецькою, які багато в чому перевершили переклад Лютера, наприклад, Біблії Ельберфельдера і Цюркера, що відрізняються доволі сучасним стилем щодо точності перекладу. Переклади Алліолі, Арндта, Ріслера-Сторрі і Хемпаштензеля-Кюрцінгера, Каутча, Менге та Шлахтера разом з Біблією Лютера вважаються одними з найвідоміших перекладів Біблій [15,67].

Отже, реформаційний рух та спричинені ним культурно-історичні зміни призвели до створення безліч течій в християнстві, а також культурного розвитку лінгвістичного перекладознавства, інноваційні підходи яких знайшли своє відображення у нових, збагачених національними реаліями та філологічною культурою, перекладах Біблії німецькою мовою. М. Лютер — ініціатор руху Реформації та перекладач Єврейських та Грецьких Писань присвятив роботі над біблійними текстами довгі роки в пошуках мовних одиниць для адекватної передачі духовно-морального змісту оригіналу. Біблія Лютера значно вплинула не тільки на мову та культуру німецького народу, але й сприяла збагаченню культурного фонду всієї Європи.

2.3. До історії питання англомовних перекладів Біблії від Середньовіччя до Нового часу

Найперші часткові переклади Біблії англійською датуються кінцем 7 ст., включаючи переклади давньоанглійською та середньо англійською мовами. Загалом нараховується близько 470 англійських перекладів. Вперше англосаксонською мовою деякі частини Біблії були перекладені з латинської Вульгати кількома обраними монахами і вченими. Ці переклади, як правило, були в формі прози чи у вигляді підрядкових глос (буквальний переклад над латинськими словами) [42, 239].

В період раннього Середньовіччя було мало повних перекладів, більшість книг Біблії існували окремо і читалися як окремі твори. Таким чином, алегоричний виклад Біблії був більш поширеним, а переклади Біблії часто містили власний коментар автора щодо певних фрагментів у додаток до буквального перекладу [29,181].

В кінці 7 ст. Святий Бід (Беда Преподобний) почав переклад Свято-

го Письма давньою формою англійської — англосаксонською мовою. Трохи згодом Альдхельм — англійський церковний діяч і письменник, переклав повну Книгу Псалмів і більшу частину інших писань. У 10 ст., завдяки єпископу А. Ліндісфарну, англосаксонський переклад з'явився в Ліндісфарнському Євангеліє у формі підрядкового дослівного перекладу Євангелій від Матвія, Марка, Луки та Івана. Ця ілюстрована рукописна книга є найстарішою серед англійських перекладів, що вдалося зберегти повністю [35, 125].

Уессекські Євангелія 11 ст. є першим перекладом всіх чотирьох Євангелій на англійську без латинського тексту західносаксонським діалектом давньоанглійської мови. У 11 ст. абат Ельфрік здійснив переклад більшої частини Старого Завіту англосаксонською, що став першим ілюстрованим рукописом перших шести книг Старого Завіту. Інший екземпляр цього тексту, без розкішних ілюстрацій, але з перекладом Книги Суддів, можна знайти в Бодлеанській Оксфордській Бібліотеці, Великій Британії [41, 214].

У 12 ст. з'явився церковно-дидактичний твір Ормулум, написаний ченцем Ормом середньоанглійською мовою і складається з 19 000 віршованих рядків. Схожий переклад, написаний його англосаксонським попередником, абатом Ейншамом, він містить порівняно дуже мало біблійного тексту і більше фокусується на особистих коментарях.

На початку 14 ст. Р. Де Хемпол — англійський чернець і аскет, виконав повний переклад Псалмів, духовної лірики та трактатів на основі латинських текстів. Приблизно в 1382 р. англійський теолог та професор Оксфордського університету Д. Вікліф, що за свої критичні судження про Католицьку церкву був прозваний «Ранньою зіркою Реформації», пробудив бажання англійців самостійно досліджувати Святе Письмо, переклавши Біблію з латини середньоанглійською. За допомогою своїх однодумців, особливо Н. Херефорда, вдало видав першу

повну Біблію [32,155].

Хоча переклади частин Біблії англосаксонською існували за сотні років до перекладу Д. Віклфа, він вважається першим перекладачем англійською всієї Біблії, як Старого, так і Нового Завітів. Відомо, що вчений працював не один, майже напевно він особисто переклав чотири Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Івана і, можливо, весь Новий Завіт, в той час як його однодумці займались перекладом Старого Завіта. Біблія Віклфа була закінчена в 1384 р., а її подальші оновлені версії випускалися ще впродовж наступних одинадцяти років його помічником Д. Пурві у 1388 та 1395 рр. Цей переклад почав народну революцію і дозволив простим людям нарешті отримати доступ до Біблії мовою, яку вони могли зрозуміти. Безперечно, Д. Віклф вважається особистістю, чия політична та перекладацька діяльність ознаменувала початок Реформації в Англії [7,228].

Ще однією історичною віхою став Новий Завіт В. Тіндейла, що був перекладений у 1525 р. з давньогрецької мови англійською. У 1530 р. він видав П'ятикнижжя, тобто перші п'ять книг Єврейських Писань, і таким чином став першою людиною, яка переклала Біблію безпосередньо з оригінальної мови. Прагнучи добитися ясності, перекладач використовував для перекладу одного і того ж єврейського слова різні англійські еквіваленти, однак при цьому намагався суворо дотримуватися граматичної структури давньоєврейської мови. В результаті його переклад чітко передає лаконічну міць єврейської мови, про що говорив й сам перекладач: «Характерні особливості єврейської мови узгоджуються з англійським в тисячу разів краще, ніж з латинським. Манера викладу однакова в обох мовах, тому все, що потрібно в багатьох місцях, — це просто перекласти англійською слово в слово» [цит.за 26,46].

Такий, в основному буквальный, підхід привніс в переклад В. Тіндейла вираження, характерні для єврейської мови. Деякі з них

спочатку здавалися, досить незвичними, але з часом Біблія настільки міцно увійшла в побут людей, що багато такі вирази стали частиною англійської мови.

До 1538 р. Біблія була вже в кожній церкві Англії, таким чином праця В. Тіндейла стала настільки добре відомою, що «визначила основний характер більшості наступних перекладів» англійською мовою, а цілих 90% тексту перекладу з Біблії Тіндейла було перенесено в видану в 1611 р. переклад «Біблії короля Якова». За рік до того король Генріх VIII розірвав стосунки з Римом і, щоб утвердитися в якості глави Англіканської церкви, дав дозвіл перекласти Біблію народною мовою. Цей переклад, виданий у 1539 р., отримав назву «Велика Біблія» [8,233].

У 1560 р. вийшла в світ Женевська Біблія — перша англійська Біблія, яка була надрукована чітким, легким для читання шрифтом і містила глави, розділені на вірші. В Англії цю Біблію завозили з Європейського континенту, вже незабаром вона завоювала популярність серед звичайного народу. З 1576 р. Женевську Біблію почали друкувати в Англії. Оскільки «Велика Біблія» не отримала загального визнання, а в Женевській Біблії були спірні примітки і виноски, було вирішено випустити нове, переглянute видання на основі цих двох перекладів. Роботу над перекладом доручили єпископам Англіканської церкви, і в 1568 р. з'явилася Єпископська Біблія великого формату, оздоблена численними гравюрами та ілюстраціями [30,31].

У 1534 р. король Генріх VIII відкрито виступив проти влади Папи Римського. Він також був прихильником того, щоб Біблія була доступна людям народною мовою. У 1537 р. М. Ковердейлом, англійським перекладачем та теологом, були виконані та опубліковані два видання Біблії. У тому ж році королем Генріхом була схвалена Біблія Метью, видана в Антверпені, що об'єднала в собі праці В. Тіндейла і М. Ковердейла. Останній використовував переклад Нового Завіту та Старого Завіту від Буття до Літописів, виконаний В.Тіндейлом, а інші

частини Святого Письма перекладав з латинської Вульгати і німецької Біблії М. Лютера [6,178].

На особливу увагу заслуговує й те, що в цій Біблії вперше були винесені в додаток апокрифічні книги, а не розміщені серед книг Єврейських Писань. Безліч виразів, введені М. Ковердейлом, пізніше були використані в інших перекладах Біблії. Як зазначається, «Велика Біблія» Ковердейла стала «кульмінацією роботи з перекладу Біблії англійською... розпочатої В. Тіндейлом з перекладу Нового Завіту». Багато в чому саме завдяки зусиллям М. Ковердейла його сучасники знайшли можливість читати Біблію рідною мовою [цит. за 14,195].

У 1603 р. на англійський престол зійшов король Яків I, що схвалив роботу над новим перекладом. За сприянням короля близько 48 вчених в складі шести окремих груп підготували текст нової Біблії. Скориставшись перекладами Тиндала і Ковердейла, ці вчені-біблеїсти фактично створили переглянуту версію Єпископської Біблії. Вони також зверталися до Женевської Біблії і грецького Textus Receptus до Реймського Євангелія — католицького перекладу, опублікованому у 1582 р. Біблія короля Якова була завершена та видана у 1611 р. і стала класичним літературним і релігійним твором [34,132].

Отже, оскільки перші часткові англомовні переклади Біблії були виконані на основі ранніх буквальних перекладах латиною, вони часто мали алегоричний характер та не відзначалися достовірністю та адекватними відтворенням змісту. Незважаючи на те, що Д. Вікліф не був першим перекладачем Біблії, саме з його діяльністю пов'язано створення релігійно-політичної доктрини англійської Реформації, а його переклад Біблії поклав початок народній революції, що дала змогу мати вільний доступ до сакрального тексту народною мовою. Відтак, користуючись перекладацькими працями Д. Вікліфа, послідовники англійського реформатора мали змогу вести роботу над вдосконаленням англомовного біблійного перекладу шляхом внесення необхідних

лінгвістичних змін нарівні із використанням різнопланових взаємозамінних одиниць та нових способів текстової організації, що зі свого боку сприяло всебічному розвитку літературної мови.

ВИСНОВКИ

Результати вивчення процесу формування західноєвропейських традицій перекладу Біблії дали змогу обґрунтувати істотність даної теми, її актуальність та необхідність дослідження в лінгвокультурознавчому аспекті з урахуванням християнського релігійного дискурсу. Користуючись різного роду теоретичними доробками фахівців етнолінгвокультурології та лінгвістичного релігієзнавства, а також спираючись на розгляд історії створення найбільш вагомих біблійних перекладів на широкому культурному та конфесійному тлі, можемо стверджувати про наявність специфічних рис перекладацьких традицій, зумовлених історичними та суспільно-політичними обставинами, релігійними чинниками та етапом розвитку християнства на території Західної Європи у певні часові періоди.

В процесі виконання роботи, були досліджені історія та значимість перекладацької діяльності в різні часові періоди, що дає підставу стверджувати про притаманність та повторюваність текстологічних та герменевтичних акцентів у процесі створення біблійних перекладів та впливом сфери догматики та/або реінтерпретації віроповчальних положень. Поняття національної традиції біблійних перекладів уможливила наше дослідження ролі перекладів народними мовами, здійснення порівняння існуючих перекладів та виявлення тенденцій подальшої перекладацької діяльності у сфері біблеїстики.

Відтак, аналіз специфіки традицій англо- і німецькомовних перекладів Біблії в контексті історії європейського християнства довів, що переклад біблійного тексту завжди не лише втрачає та дещо змінює сенс вихідного тексту, але й неминуче вносить як національні мовні та культурні конотації, накопичені мовою перекладу, так і конфесійні особливості.

Підсумовуючи знання історії формування нової християнської

ідентичності в Європі, є підстави вважати, що найбільшого розвитку перекладацькі традиції Біблії зазнали в добу Реформації. Порівняно з дореформаційним сприйманням Святого Письма, в добу революційних ідей Біблія виступає як самостійне, незалежне від католицької конфесії та політики Церкви, релігійне надбання. Діяльність реформаторів, а також їх релігійно-політичних доктрин в свою чергу слугували необхідною умовою для початку процесу формування нових національних традицій перекладу сакральних текстів по всій Європі.

Відповідно, потужний поштовх у розвитку народних мов й літератури здійснили німецькомовний переклад Біблії М. Лютера, що став одним зі світових шедеврів біблійного перекладу, та не менш славнозвісний англomовний переклад Біблію Короля Якова, здійснений під керівництвом Якова I. Відтак, більшість сучасних перекладів біблійних текстів, що є складовими англо- та німецькомовної культури, цілком відомих носіям мови і регулярно цитованих ними, продовжують мовну традицію, що йде від видатних перекладів епохи Реформації.

Отже, спираючись на дослідження формування національних традицій перекладу Біблії в Західній Європі загалом та німецької і англійської традицій зокрема, з'ясовано, що рушійною силою її розвитку були: процес розвитку мовного середовища, суперечності між адекватною передачею оригіналу та вірністю конфесійній традиції, суперечності між буквальним та ідіоматичним варіантами перекладу.

Таким чином, будь-який переклад біблійного тексту в рамках національної перекладацької традиції так чи інакше трансформує мовно-смысловий універсум релігійної традиції, що сприяє оновленню та поглибленню його розуміння, відповідно до вимог певного історичного періоду. У зв'язку з цим, створення єдиного найвірнішого перекладу Біблії в межах національної чи конфесійної традиції не є можливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альрик Ю. Рукописи Мертвого моря и перевод Книги пророка Исайи в Септуагинте : докл. на XIX ежегод. богослов. конф. / Альрик Ю. – М., 2008. – 3 с.
2. Барнуэлл К. Перевод Библии: Введение в принципы перевода / Барнуэлл К.; ред. К. Барнуэлл. – К. : Наук. думка, 2016. – 17, 139 с.
3. Блаженный Иероним Стридонский. Письмо LVII к Паммахию о наилучшем способе перевода / пер. Н. Холмогорова; ред. М. Касьян, Т. Миллер – К. : Альфа и Омега, 2009. – 53-90 с.
4. Володин А. П. Опыт перевода Священного Писания на язык первобытного общества. / А. П. Володин // Перевод Библии: лингвистические, историко-культурные и богословские аспекты, под ред. Б. Араповича. / А. П. Володин – К. Вид, 2006. – 87-101 с.
5. Голубкіна, Ю. А. Соціально-політичні погляди та позиція Мартіна Лютера під час другого періоду ранньобуржуазної революції в Німеччині (1521-1524 рр.) / Ю. А. Голубкіна – К. : Видавництво ФК, 2015. – 34-49 с.
6. Гоциридзе Д. З., Хухуни Г. Т. Возрождение и Реформация в истории перевода и переводческой мысли / Д. З. Гоциридзе, Г. Т. Хухуни – К. : Изд-во Тбил. ун-та, 2004. – 139-180 с.
7. Гоциридзе Д. З., Хухуни Г. Т. Очерки по истории западноевропейского и русского перевода. / Д. З. Гоциридзе, Г. Т. Хухуни. – К. : Изд-во Тбил. ун-та, 2017. – 212-229 с.
8. Грейдан А. А. Лексическая чистота перевода как один из возможных критериев оценки его качества. /А. А. Грейдан ред. М.Е. Алексеев. – М., 2003. – 233-258 с.
9. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации. / Т. Г., Грушевицкая, В. Д., Попков, В. Д. Садохин. – М. : Юнити, 2002. – 232 с.
10. Десницкий А. С. Ю. Найда: рождение теории библейского перевода [Электронный ресурс] / А. С. Десницкий // Библиотечный вестник. – 2014. Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/print/1541684.html>.

11. Зінякова В. В. Мовно-смісловий універсум релігійної традиції та його зв'язок з неперекладністю сакральних текстів : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 / МОН України, В. В. Зінякова. – К. 2015. – 18 с.
12. Іванов А. До питання перекладів Біблії в епоху Реформації. / А. Іванов. – К. : Видавництво ПВ, 2014. – 38 с.
13. Історія середніх віків / За ред. Сказкіна. – М.: Вища школа, 2007. – С. 176-183
14. Ковальський Я. Папи і Папство / Я. В. Ковальський. – К. : ІПЛ, 2011. – 182-199 с.
15. Крисп С. Современные теории перевода и современные переводы Библии. / С. Крисп // ИПБ. Перевод Библии: лингвистические, историкокультурные и богословские аспекты. – 2014. – № 1. – С. 65-72
16. Ларсон М. Л. Смысловый перевод : Руководство по теории межъязыковой эквивалентности и ее практическому применению / М. Л. Ларсон. – К. : Изд-во СПбГУ, 2013. – 455-470 с.
17. Лившиц Г. М. Очерки историографии Библии и раннего христианства / Г. М. Ларсон. – К. : Вышэйшая школа, 2007. – 395-408 с.
18. Лозинский С. Г. История папства / С. Г. Лозинский. – М. : Издательство политической литературы, 2008. – 71-89 с.
19. Макридж Д. Библейская литература в историческом контексте / Д. Макридж // Современные исследования Библии. – 2009. – № 2. – С. 30-73.
20. Малерб М. Религии человечества / М. Малерб. – М. : Рудомино, 1997. – 512 с.
21. Мень А. Переводы Библейские [Електронний ресурс] / А. Мень // Вестник. – 2016. Режим доступу: <http://enc-dic.com/mn/Perevod-bibleskie-1122.html>.
22. Мечковская Н. Б. Язык и религия / Н. Б. Мечковская. – М. : Агенство «ФАИР», 2008. – 112 с.

23. Мороз Ю. А. Сучасні теорії біблійного перекладу як основа філософсько-релігієзнавчого аналізу національних традицій перекладу Біблії / Ю. А. Мороз. // Вісник ЖДУ. Вип. 6 (78) Житомир : Вид-во ЖДУ, 2014. – С. 53–54.
24. На ріках вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини / Відп. ред. М.Н. Москаленко, НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – 399-402 с.
25. Нестеренко А. Служителі Богові й народів. / А. Нестеренко. – К. : Вінніпег, 2018. – 8 с.
26. Остащук І. Б. Лінгвокультурологічний аналіз релігійних текстів / І. Б. Остащук. – К. : Схід, 46–50 с.
27. Пелікан Я. Я. Кому ж належить Біблія? Історія Святого Письма крізь століття / Я. Я. Пеликан. – К. : Дух і літера, 2011. – 392-430 с.
28. Тальберг Н. Д. История христианской церкви / Н. Д. Тальберг. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский ин-т. 2010. – 468-499 с.
29. Феллер М. Зв'язок стилю з національним мисленням та їх вплив на переклад Біблії // І. Огієнко (Незабутні імена укр. науки). Тези доп. Всеукр. наук. конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження проф. І.Огієнка – Львів, 2012. – 180-191 с.
30. Форостенко А.В. Топология современных переводов Библии на английский язык : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.филол.н.: спец. 10.02.04 / А. В. Форостенко. – М.: 2013. – 31 с.
31. Яковлева Л. Е. К вопросу о национальной традиции в философии // Сборник научных трудов. Человек, общество, культура. / Л.Е. Яковлева. – К. : Тула, 2017. – 13-14 с.
32. Barclay W. Introducing the Bible. / W.Barclay. – London : The Bible Reading Fellowship, 2009. – 155 p.
33. Brock S. Aspects of the Translation Technique in Antiquity / S. Brock. – New York : Greek, Roman and Byzantine Studies, 2019. – 97 p.
34. Elton G. Reformation Europe: London / G. Elton. – London : Fontana, 2013. – 13 p.

35. Nida E. A. *Contexts in Translating* / Eugene A. Nida : Amsterdam and Philadelphia. – London : John Benjamins Publishing Company, 2011. – 125 p.
36. Ryken L. *The Word of God in English: Criteria for Excellence in Bible Translation*. – London : Wheaton: Crossway Books, 2012. – 234 p.
37. Schleiermacher F.D.E. *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*. – Berlin : F.D.E. Schleiermacher : 2-er Band, 2017. – 207-245 s.
38. Steiner G. *After Babel : Aspects of Language and Translation* / G. Steiner . – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 560 p.
39. Strong J. and McClintock J. *Cyclopaedia of Biblical, Theological and Ecclesiastical Literature* / J. Strong, J. McClintock. – London : Hathi Trust Digital Library, 2009. – 78–98 p.
40. Trawick B. *The Bible as Literature: The Old Testament and Apocrypha* / B. Trawick. – Washington : Joanna Cotler Books, 2011. – 37-48 p.
41. Vidmar J. *English Catholic Historians and the English Reformation: 1585–1954*. / J. Vidmar Brighton. – London : Sussex Academic Press, 2009. – 175-216 p.
42. Wendland E.R. *Translating the Literature of Scripture: A Literary Rhetorical Approach to Bible Translation* / R. Ernst., E. Wendland. – Dallas : SIL, 2004. – 236-245 p.
43. Zogbo L. *Hebrew poetry in the Bible: A guide for understanding and for translating* / L. Zogbo. – New York : United Bible Societies, 2015. – 13 p.